UOT 39

EMİLYA ƏLİYEVA
t.ü.f.d., a.e.i., dosent
Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutu
aliyeva@gmail.com

ŞİRVAN BÖLGƏSİNDƏ BOYAQÇILIQ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/288-292

Şirvan bölgəsində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də boyaqçılıq sənəti olmuşdur. Bu sənət sahəsinin inkişafında təbii boyaq vasitələrinin bolluğu, eləcə də xalçaçılıq, parça toxuculuğu və gön-dəri məmulatı istehsalı kimi sənət sahələrinin geniş yayılması rol oynayırdı. Demək olar ki, bölgənin bütün toxuculuq mərkəzlərində fəaliyyət göstərən boyaqçılar toxuculuq və gön-dəri məmulatlarının bədii tərtibatında mühüm rol oynayırdılar. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqxanalar təyinatlarına görə 3 yerə – müstəqil boyaqxanalara, toxuculuq emalatxanaları nəzdində fəaliyyət göstərən boyaqxanalara və mövsümi fəaliyyət göstərən ev boyaqxanalarına bölünürdü.

Açar sözlər: Şirvan bölgəsi, boyaqçılıq, toxuculuq, xalçaçılıq, rənglər.

***Giriş*.** Qədim Azərbaycan torpağı olan Şirvan bölgəsi uzun müddət xalqımızın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bölgə yeddi əsrdən çox bir müddət ərzində Azərbaycan tarixində özünə məxsus rol oynamış Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdur. 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyan Azərbaycan Səfəvilər dövləti onun ərazisində yeni inzibati-ərazi vahidi – Şirvan bəylərbəyiliyini yaratdı. XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvələrinə qədər mövcud olmuş xanlıqlar dövründə tarixi Şirvan ərazisində bir neçə xanlıq – Şamaxı, Quba, Dərbənd və Bakı xanlıqları mövcud olmuşdur. Rus müstəmləkəçiliyi dövründə isə Şirvan bölgəsinin özəyini təşkil edən torpaqlar əvvəlcə Şirvan əyalətinin, sonralar isə Şamaxı və Göyçay qəzalarının tərkibində olmudur. Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin vəziyyətini araşdırarkən biz Şamaxı xanlığına, Şirvan əyalətinə, Şamaxı və Göyçay qəzalarına aid materialları əsas götürmüşük.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqçılıq sənətinin yaranması və inkişafı qədim tarixə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil fəaliyyət göstərən əksər sənət sahələrindən fərqli olaraq boyaqçılığın inkişafı daha çox xalçaçılıq, parça toxuculuğu və gön-dəri məmulatı istehsalı kimi sənət sahələrinin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı C.Mustafayev haqlı olaraq göstərir ki, "boyaqçılıq sənəti əslində toxuculuq və gön-dəri məmulatı istehsalının yekun mərhələsi olub, hazır məhsulların bədii zövqlə tərtib edilməsinə xidmət edirdi" [7, s.96].

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Şirvan bölgəsi əsrlər boyu yuxarıda adları çəkilən sənət sahələrinin mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bölgə özünün ipək parçaları ilə xüsusilə məşhur idi. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumata görə hətta siyasi şəraitin olduqca mürəkkəb olduğu bir dövrdə Şamaxı xanlığında 1000-dən çox ipək parça toxuyan dəzgah fəaliyyət göstərirdi [9, s.83]. İstehsal edilən ipək parçaların yalnız Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından uzaqlarda da şöhrət qazanmasında toxucularla yanaşı öz işlərinin mahir ustaları olan boyaqçıların da böyük rolu vardır. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda olmuş səyyah İ.Lerx Ağsuda-Yeni Şamaxıda məhz boyaqçıların əli ilə yaşıl, qırmızı, göy rənglərlə boyanmış ipək parçalardan böyük heyranlıqla danışır [14, s.489].

Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin inkişafı həm də xalçaçılıq sənətinin inkişafı ilə sıx bağlı olmuşdur. Əldə olan məlumatlar göstərir ki, bu sənət bögənin bütün yaşayış məntəqələrində geniş yayılmışdı. Rusiya imperiyasında 1897-ci ildə keçirilmiş Birinci ümumrusiya siyahıya alınmasında verilmiş məlumatlar əsasında apardığımız hesablamalara görə bölgənin Şamaxı və Göyçay qəzalarında 4593 nəfər xalçaçı fəaliyyət göstərirdi [15, s.142-145]. Digər bölgələrdə olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də xalça istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş yun ipliklərin müxtəlif rənglərə boyanması zərurəti

boyaqçılıq sənətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq mərkəzlərində xalça istehsalında 8-dən 12-yə qədər rəng və rəng çalarından istifadə edilirdi. Ümumilikdə isə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən göstərən boyaqçılar 50-yə qədər rəng çaları almağı bacarırdılar [8, s.54].

Bəzi tədqiqatçılar XVIII-XX əsrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən Şirvan bölgəsində fəalyyət göstərən boyaqxanaları forma baxımından 3 növə bölürlər. Birinci növ emalatxanalar müstəqil olub daha çox şəhərlər və sənət istehsalının, ilk növbədə isə toxuculuğun inişaf etdiyi böyük kəndlər üçün xarakterik idi. Əksər hallarda hakim təbəqələrin ayrı-ayrı nümayəndələrinin mülkiyyətəndə olan birinci növ emaltxanalar onlar tərəfindən icarəyə verilirdi. Belə emalatxanalar Şamaxı xanlığında da yayılmışdı. Arxiv sənədinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı xanlığının Basqal və Qalaqayın kəndlərində bu növ emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Basqal kəndində Şamaxı xanı Mustafa xanın qohumuna məxsus olan boyaqçılıq emalatxanası ildə 120 manata icarəyə verilirdi. Qalaqayın kəndindəki boyaqçılıq emalatxanası isə Mustafa xanın mülkiyətində olub ildə 150 manata icarəyə verilirdi [2, v.2-91; 3, v.4-15]. (Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş. 60, v. 2-91; iş 93, v. 4-15).

İkinci növ boyaqxanalar daha çox toxuculuq emalatxanalarının nəzdində fəaliyyət göstərib həmin emalatxanalarda toxunan toxuculuq məmulatlarının rənglənməsinə xidmət edirdi. Boyaqxanaların bu növü Şirvanda xüsusilə geniş yayılmışdı. Üçüncü növ emalatxanlar xalçaçılığın xüsusilə geniş yayıldığı kənd yerləri üçün daha xarakterik idi. Sənətkarlıq mərkəzləri kimi tanınan böyük kəndlərdə yerləşən belə emalatxanalarda ipəyin, daha çox isə yun ipliklərin göy, yaşıl və mavi rənglərə boyanması həyata keçirilirdi. Əksər hallarda bu tipli boyaqxanaların fəaliyyət dairəsi yerləşdikləri yaşayış məntəqəsi ilə məhdudlaşmayıb yaxınlıqda yerləşən yaşayış məntəqələrini də əhatə edirdi. Bu emalatxanalarda çalışan sənətkarlar ehtiyac yarandıqda yaxınlıqda yerləşən kəndləri gəzərək yun iplikləri toplayır və müəyyən vaxtdan sonra sifariş verilmiş rənglərə boyayaraq sahiblərinə qaytarırdılar [11, s.90]. Göy, mavi və yaşıl rənglərə boyamaq üzrə ixtisaslaşan və bütün il boyu fəaliyyət göstərən birinci iki növ emalatxanadan fərqli olaraq bu emalatxanaların fəaliyyəti mövsümi xarakter daşıyırdı [7, s.90]. Bu emalatxanaların əsas işçi qüvvəsini xalça toxumaqla məşğul olan qadınlar təşkil edirdi.

Hələ xanlıqlar dövründə Şirvan bölgəsi özünün boyaqxanaları ilə məşhur idi. Bir tərəfdən boyaq bitkilərinin zənginliyi, digər tərəfdən isə parça toxuculuğunun və xalçaçılığın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bu bölgədə boyaqçılıq sənətinin geniş yayılması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Digər xanlıqlardan fərqli olaraq boyaqxanalar Şamaxı xanlığının demək olar ki, bütün ərazisində yayılmışdı. Yuxarıda göstərildiyi kimi, Basqal və Qalaqayın kəndlərində müstəqil, Mücü kənsində isə toxuculuq emalatxanasının nəzdində boyaqxanalar fəaliyyət göstərirdi [5, v.14-16]. Bununla belə, boyaqçılıqla məşğul olan sənətkarların əsas hissəsi Şamaxı şəhərində cəmləşmişdi. 1831-ci ilə aid arxiv sənədində verilən məlumata görə Şamaxı şəhərində 25 nəfər boyaqçı fəaliyyət göstərirdi [4, v.2-235]. Xanlıqlar dövründə boyaqçılıq sənəti Şamaxı xanlarının əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil edirdi. Sənətkarlardan toplanan digər vergilər kimi, boyaqpulu vergisi də ayrı-ayrı şəxslər iltizama verilirdi. XIX əsrin əvvəllərin aid mənbənin verdiyi məlumata görə bütün Şamaxı xanlığını əhatə edən boyaqpulu vergisinin illik iltizam həcmi 1500 manat təşkil edirdi [9, s.83].

Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənəti sonrakı onilliklərdə daha da inkişaf etmişdi. XIX əsrin 40-cı illərində Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən boyaqçıların sayı artıq 68 nəfərə çatmışdı. Akademik Ə.S.Sumbatzadənin verdiyi məlumata görə bütün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən boyaqçılıq emalatxanalarının dörddə üçü Şirvan bölgəsinin payına düşürdü [17, s.129].

Parça və xalşa toxuculuğunun inkişafı və bu sahələrdə əmək bölgüsünün dərinləşməsi oxşar proseslərin boyaqçılıq sənətində də getməsini zəruri edirdi. XIX əsrin əvvəllərində bez parça istehsalının geniş miqyas alması ona gətirib çıxarmışdı ki, boyaqçıların bir qismi bu parçaların boyanmsı üzrə ixtisaslaşmışdı. Eyni zamanda boyqçıların xeyli hissəsi ipək və yun məmulatlarının boyanması ilə məşğul olurdular. Şirvan bölgəsinin bəzi sənətkatlıq mərkəzlərində pambıq parçaların üzərinə basma naxış vüran sənətkarlar da fəaliyyət göstərirdilər.

Azərbaycanın digər sənətkarlıq mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də boyaqxanalar arasında müəyyən əmək bölgüsü özünü aydın şəkildə biruzə verirdi. Digər rənglərlə müqayisədə toxuculuq məmulatlarını göy, yaşıl və mavi rənglərə boyamaq xeyli mürəkkəb olduğundan bu işlə "boyaqçı" adlandırılan sənətkarlar məşğul olurdular. Toxuculuq məmulatlarının yerdə qalan digər rənglərə

boyanması ilə məşğul olan sənətkarlar "şiləçi" adlandırılırdılar [6, s.225]. Şirvan bölgəsində boyaqçılıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasında həm bölgənin özündə, həm də onunla qonşu olan Azərbaycan ərazilərinin zəngin xammal bazasına malik olması mühüm rol oynayırdı. Azərbaycanın digər boyaqçılıq mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan boyaqçıları da bitki və heyvan mənşəli boyaq vasitələrindən istifadə edirdilər. Yerləşdikləri təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq boyaqçılar boyaq vasitəsi kimi nar qabığı, cövüz gərzəyi, tut yarpağı, soğan qabığı, ərik, alma, gavalı, heyva, şaftalı, səndəl ağacı və sairdən istifadə edərək öz məmulatlarına istədikləri rəng və rəng çaları verirdilər. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın boyaqçı sənətkarları 50-yə qədər rəng çaları ala bilirdilər [8, s.35].

Bəzi boyaq bitkiləri istehsal yerindən asılı olmayaraq bütün boyaqçılıq mərkəzlərində, o cümlədən Şirvan bölgəsində istifadə edilirdi. Belə boyaq vasitələrinə misal olaraq rus mənbələrində "marena" adlandırılan boyaq otu bitkisini göstərmək olar. Daha çox qırmızı rəng və onun çalarlarının alınmasında istifadə edilən bu bitki Quba və Dərbənd xanlıqlarının ərazisində becərilirdi. Bu bitkinin Şamaxı xanlığının ərazisində becərilməsi haqqında da məlumat var [9, s.82-83]. XIX əsrin ikinci yarısında boyaq otunu illik istehsalı 400.000 puda çatırdı [16, s.28]. Onu da göstərmək lazımdır ki, boyaq otu bitkisinin qırmızı rəng və onun müxtəlif çalarlarının alınmasında əvəzsiz xammal olması ona ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənarda böyük tələbat yaradırdı. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrdən birində göstərilirdi ki, boyaq otu "yun, ipək və hətta pambığı qırmızı rəngə boyamaqla yanaşı, həm də müxtəlif parçaları digər rənglərə boyamağa kömək edir. Ümumiyyətlə, o Zaqafqaziyada böyük gəlir verir, çünki burada qırmızı rəngdən çox istifadə edirlər" [12, s.116].

Şirvanda fəaliyyət göstərən boyaqçılar istehsal etdikləri məmulatların bədii tərtibatında sarı rəngdən də istifadə edirdilər. Bu rəngin alınmasında sarağan və zəfəran mühüm rol oynayırdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, sarağanın boyaq xassəsi XIX əsrin 80-ci illərində Şəki dabbağları tərəfindən aşkar edilmişdi. Həmin vaxta qədər Şəki dabbağları istehsal etdikləri gön-dəri məmulatlarının istər aşqarlanmasında, istərsə də sarı rəngə boyadılmasında çox baha qiymətə İrandan gətirilən "mürəkkəb qozu"ndan istifadə edirdilər [10]. Sarağanın mühüm əməli əhəmiyyətə malik olduğunu görən istər dabbağlar, istərsə də boyaqçılar onda kütləvi şəkildə istifadə etməyə başladılar. Bu isə sarağana olan tələbatı artırmaqla yanaşı onun qiymətinin də artmasına gətirib çıxardı. Artıq XIX əsrin sonlarında sarağanın illik yığımı 100 min puda çatmışdı. Qısa müddət ərzində bu bitkinin qiyməti 20 qəpikdən 1 manat 20 qəpiyə çatmışdı. Nəticədə sarağan yığımı əhalinin mühüm gəlir mənbəyinə çevrildi. Yalnız yaşlı insanların deyil, həm də uşaqların iştirak etdiyi sarağan yazın əvvəllərindən başlayıb payıza qədər davam edirdi [10; 17, s.221].

Şirvan bölgəsində fəaliyyət göstərən boyaqçılar məmulatların sarı rəngə boyadılmasında Abşeron yarımadasında becərilən zəfərandan da geniş istifadə edirdilər. XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbələrin verdikləri məlumata görə Bakı əyalətində şəhər və kənd əhalisinə məxsus 1220 zəfəran bağı var idi [1, v.27-7213, s.54]. İstehsal edilən zəfəranın böyük hissəsi xarici ölkələrə və Azərbaycanın digər bölgələrinə, o cümlədən Şirvana göndərilirdi. Şirvan boyaqçıları sarı rəng almaq üçün "naz" adlanan birlikdən də istifadə edirdilər. Bu bitkidən alınan rəng özünün işığa və yuyulmağa qarşı çox davamlı olması ilə seçilirdi [7, s.98].

Boyaqçılıqda göy rəng almaq üçün geniş istifadə edilən boyaq vasitələrindən biri də indiqo idi. Bu bitki Azərbaycanda yetişmədiyindən Hindistandan gətirilirdi. Bu bitkidən göy rəng almaq qaydalarından bəhs edən A.S.Piralov yazırdı ki, 2 funt əhəng və 4 funt "qələkər" daşı suda həll edildikdən sonra alınmış məhlula 1 funt bal əlavə edilib 50-60 dərəcəyə qədər qızdırılır. Bundan sonra alınmış məhlulun tərkibinə suda yaxşı həll edilmiş indiqo tökülür və qıcqırmaya qoyulurdu. Bir neçə gündən sonra başlayan qıcqırmadan sonra məhlul sarımtıl-yaşıl rəng alırdı. Boyamaq üçün nəzərdə tutulan parçanı və yaxud ipliyi bu məhlula salıb 20-30 dəqiqə saxladıqdan sonra çıxarıb sıxırdılar. Məhluldan çıxarılan vaxt sarı rəngdə olan parça və yaxud ip havanın təsiri altında əvvəlcə yaşıl, sonra isə göy rəng alırdı [16, s.29-30].

Nəticə. Göründüyü kimi, boyaqçılıq Şirvanda kifayət qədər inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri idi. Bir tərəfdən bölgənin boyaq vasitələri ilə zəngin olması, digər tərəfdən isə parça toxuculuğunun və xalçaçılığın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bu sənətin Şirvan bölgəsində geniş yayılmasını şərtləndirən əsas amillər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərb.DTA, f. 24, siy. 1, iş 51.
2.Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş. 60.
3.Azərb. DTA, f. 24, siy. 1, iş 93.
4.Azərb. DTA, f. 24, siy.1, iş 249.
5.Azərb.DTA, f. 24, siy. 1, iş 372.
6.Mustafayev A,N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1999, 260 s.
7.Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002, 96 s.
8.Quliyev H.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yun ipin xalq üsulu ilə boyadılmasının tarixi və öyrənilməsi haqqında. AEM, I buraxılış, Bakı, 1964, 158 c.
9.АКАК, т.IV, док. 95.
10.Газета «Кавказ», 1890, № 244.
11.Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис, 1932, 224 с.
12.ОРВЗК, ч. III, СПб., 1836 (Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях: произведенное и изданное по высочайшему соизволению. - СПб.: Тип. Департамента внешней торговли, 1836).
13.Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенным в 1745-1747 гг. имп. росс. советником Иоганом Якобом Лерхом. Перевод М.М.Абезгуза. НА ИИ НАН Азербайджана. д. 486, 489 с.
14.Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. т. LXI. Бакинская губерния. Издание центрального комитета МВД. Под ред. Н.А.Тройницкого, 1905 г, 167 с.
15.Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913, 128 с.
16.Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964, 501 с.

ЭМИЛИЯ АЛИЕВА
Кандидат исторических наук,
Ведущий научный сотрудник, доцент
Институт истории и этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ КРАСИЛЬНОГО ДЕЛА В ШИРВАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Одним из направлений искусства, развитых в Ширванской области было красильное дело. В развитии этой области искусства сыграли свою роль обилие натуральных красителей, а также широкое распространение таких искусств, как ковроткачество, ткачество сукна, производство изделий из кожи. Можно сказать, что красильщики, действовавшие почти во всех текстильных центрах региона, сыграли важную роль в художественном оформлении текстильных и кожаных изделий. Как и в других регионах Азербайджана, красильные цеха в Ширванской области по назначению делились на 3 типа – самостоятельные красильни, красильные цеха, работающие при текстильных мастерских, и домашние красильни, работающие сезонно.

Ключевые слова: Ширванская область, крашение, ткачество, ковроткачество, цвета

EMILYA ALIYEVA
PhD in History,
Leading Researcher, Associate Professor
Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov ANAS

ON THE HISTORY OF DYEING DEVELOPMENT IN THE SHIRVAN REGION

One of the art directions that developed in the Shirvan region was dyeing. The abundance of natural dyes played a role in the development of this area of art, as well as the widespread use of such arts as carpet weaving, cloth weaving, and leather goods production. It can be said that dyers, who

operated in almost all textile centers of the region, played an important role in the artistic design of textiles and leather products. As in other regions of Azerbaijan, dyeing workshops in the Shirvan region were divided into 3 types according to their purpose – independent dyeing workshops, dyeing workshops operating at textile workshops, and home dyeing workshops operating seasonally.

Keywords: Shirvan region, dyeing, weaving, carpet weaving, colours.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 sentyabr 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramil Niftəliyev, t.e.d. Əmrah Dadaşov.